

تقریرات درس خارج فقه

حضرت آیت الله سید محمد رضا مدرس طباطبایی یزدی (دامت برکاته)

سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱

جلسه‌ی شصت و هفتم؛ شنبه ۱۳۹۱/۱۲/۱۲

نظر فقهای قدیم عامه در فیه و خراج

برای آشنایی با عملکرد سلاطین در زمان ائمه علیهم السلام در مورد فیه و خراج و این که آیا از انفال هم خراج می‌گرفتند یا نه^۱، مناسب بود به بعض کتبی که فقهای قدیم عامه به اسم خراج نوشته‌اند رجوع کنیم. از جمله:

۷ کتاب الخراج قاضی ابویوسف:

قاضی ابویوسف شاگرد معروف ابوحنیفه که مورد علاقه‌ی هارون الرشید و قاضی منصوب او بوده، کتابی به اسم الخراج به درخواست هارون الرشید می‌نویسد و می‌گوید:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هَذَا مَا كَتَبَ بِهِ أَبُو يَوْسُفَ رَحِمَهُ اللَّهُ إِلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ
هَارُونَ الرَّشِيدِ ... إِنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ... سَأَلَنِي أَنْ أَضَعُ لَهُ كِتَابًا جَامِعًا يَعْمَلُ بِهِ فِي جَبَايَةِ
الْخِرَاجِ وَالْعَشُورِ وَالصَّدَقَاتِ وَالْجَوَالِي وَغَيْرِ ذَلِكَ مِمَّا يَجِبُ عَلَيْهِ النَّظَرُ فِيهِ وَالْعَمَلُ بِهِ
وَإِنَّمَا أَرَادَ بِذَلِكَ رَفْعَ الظُّلْمِ عَنْ رَعِيَّتِهِ وَالصَّلَاحَ لِأَمْرِهِمْ.^۲

هارون الرشید از من درخواست کرد کتاب جامعی در جمع‌آوری خراج، عشور، صدقات و

۱. چون قبلاً ناظر بودن روایات حلیت اخذ خراج از سلطان جائز نسبت به انفال را منوط به عملکرد سلاطین در اخذ خراج از انفال دانستیم؛ یعنی اگر ثابت شود سلاطین از انفال نیز خراج اخذ می‌کردند، در این صورت می‌توانیم روایات تحلیل اخذ خراج از سلطان را ناظر به انفال هم بدانیم و بگوییم اخذ خراج از سلطان حتی با علم به این که سلطان آن را از مستعملین اراضی انفال - هر چند شیعه باشند - گرفته، جایز می‌باشد.

۲. الخراج لأبي يوسف، ص ۳.

جوالی^۱ و غیر آن، از آن چیزهایی که نظر در آن و عمل به آن واجب است بنویسم، تا به آن عمل کند. و هدف او، رفع ظلم از رعیت و صلاح حال رعیت است ...

فصل: فی الفیء و الخراج: فأما الفیء یا امیر المؤمنین فهو الخراج عندنا خراج الأرض و الله أعلم.

لأن الله تبارک و تعالی يقول فی کتابه: ﴿مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِي الْقُرْبَى وَ الْيَتَامَى وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ﴾^۲ حَتَّىٰ فَرَغَ مِنْ هَؤُلَاءِ.

ثم قال عز وجل: ﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانًا وَ يَنْصُرُونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ﴾

ثم قال تعالی: ﴿وَ الَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَ الْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَ لَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا وَ يُوَثِّرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَ مَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

ثم قال تعالی: ﴿وَ الَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَ لِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَ لَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾^۳ فهذا و الله أعلم لمن جاء من بعدهم من المؤمنین إلى يوم القيامة.

فیء در نزد ما همان خراج است، خراج زمین و الله اعلم. چرا که خداوند متعال در کتابش می فرماید: ﴿مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِي الْقُرْبَى وَ الْيَتَامَى وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ﴾ تا این که از این ها فارغ شد.
سپس می فرماید: ﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا

۱. المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، ج ۲، ص ۱۰۶:

(جَلَوْتُ) السَّيْفَ وَ نَحْوَهُ كَشَفْتُ صَدَأَهُ (جَلَاءٌ) أَيْضاً وَ (جَلًا) الْخَيْرُ لِلنَّاسِ (جَلَاءٌ) بِالْفَتْحِ وَ الْمَدِّ وَضَحَ وَ انْكَشَفَ فَهُوَ (جَلِيٌّ) وَ (جَلَوْتُهُ) أَوْضَحْتُهُ يَتَعَدَّى وَ لَا يَتَعَدَّى وَ (جَلَوْتُ) عَنِ الْبَلَدِ (جَلَاءٌ) بِالْفَتْحِ وَ الْمَدِّ أَيْضاً خَرَجْتُ وَ (أَجَلَيْتُ) مِنْهُ وَ يُسْتَعْمَلُ التَّلَائِيُّ وَ الرَّبَاعِيُّ مُتَعَدِّينِ أَيْضاً فَيُقَالُ (جَلَوْتُهُ) وَ (أَجَلَيْتُهُ) وَ الْفَاعِلُ مِنَ التَّلَائِيِّ (جَالٌ) مِثْلُ قَاضٍ وَ الْجَمَاعَةُ (جَالِيَّةٌ) وَ مِنْهُ قِيلَ لِأَهْلِ الذِّمَّةِ الَّذِينَ أَجَلَاهُمْ عَمْرُ ... عَنْ جَزِيرَةَ الْعَرَبِ (جَالِيَّةٌ) ثُمَّ نَقَلَتْ (الْجَالِيَّةُ) لِي الْجَزِيَّةِ الَّتِي أَخَذْتُ مِنْهُمْ ثُمَّ اسْتَعْمَلْتُ فِي كُلِّ جَزِيَّةٍ تَوْخِذٌ وَ إِنْ يَكُنْ صَاحِبُهَا (جَلًا) عَنْ وَطَنِهِ فَيُقَالُ اسْتَعْمَلَ فَلَانَ عَلَى (الْجَالِيَّةِ) وَ الْجَمْعُ (الْجَوَالِي).

۲. سورهی حشر، آیهی ۷: ﴿مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِي الْقُرْبَى وَ الْيَتَامَى وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ وَ مَا آتَاكُمْ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَ مَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾

۳. همان، آیات ۸ الی ۱۰.

مَنْ اللَّهُ وَرِضْوَانًا وَ يَنْصُرُونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ ﴿ و در جای دیگر می فرماید: ﴿و الَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَ الْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَ لَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا وَ يُوَثِّرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَ مَنْ يُوقِ شَحْنُ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿ و می فرماید: ﴿وَ الَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَ لِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَ لَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ ﴿.

این آیهی شریفه (و الله اعلم) برای کسانی است که بعد از مؤمنین صدر اسلام تا روز قیامت می آیند.

و قد سأل بلال و أصحابه عمر بن الخطاب ... قسمة ما أفاء الله عليهم من العراق و الشام و قالوا: اقسام الأرضين بين الذين افتتحوها كما تقسم غنيمة العسكر. فأبى عمر ذلك عليهم و تلا عليهم هذه الآيات و قال: قد أشرك الله الذين يأتون من بعدكم في هذا الفء فلو قسمته لم يبق لمن بعدكم شيء. و لئن بقيت ليلغن الراعي بصنعاء نصيبه من هذا الفء و دمه في وجهه.^۱

بلال و اصحابش از عمر بن خطاب خواستند آنچه خداوند بر آنان فیء کرده از عراق و شام تقسیم کند و گفتند: زمین را بین کسانی که فتح کرده اند تقسیم کن، همان طور که غنائم در بین لشکر تقسیم می شود.

عمر از تقسیم اراضی سر باز زد و این آیات را [که در بالا ذکر کردیم] بر آنان تلاوت کرد و گفت: خدا کسانی را که بعد از شما می آیند در این فیء شریک کرده است و اگر آن را قسمت کنم، برای مسلمانان بعد از شما چیزی باقی نمی ماند. اگر زنده بمانم به آن چوپانی که در صنعاست نصیبش را از این فیء می رسانم و آبرویش محفوظ است.

این که می گوید «الفء هو الخراج عندنا» ظاهراً احتراز از قول بعض عامه و کل شیعه است که قائلند

فیء، غیر از خراج بوده و همان انفال است که در آیهی شریفه می فرماید: ﴿يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ

۱. در این که مقصود از «و دمه فی وجهه» چیست، احتمالاتی وجود دارد: یک احتمال این است که جزء مقاتلین نبوده و خونی از او جاری نشده است. احتمال دیگر آن است که به معنای ماء فی وجهه باشد؛ یعنی با رسیدن سهمش، آبرویش حفظ می شود.

[احتمال هم دارد به این معنا باشد که آن چوپان در صنعا به خاطر فقر و سؤال از مردم، صورتش سرخ و خجل شده است، کما این که در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است:

أحمد بن إدريس و غيره عن محمد بن أحمد عن أحمد بن نوح بن عبد الله عن الدهلي رفته عن أبي عبد الله عليه السلام قال: المعروف ابتداءً و أما من أعطيت بعد المسألة فإنما كافيته بما بدّل لك من وجهه بيبت ليلته أرقاً متململاً يمثل بين الرجاء و اليأس لا يدري أين يتوجه لحاجته ثم يعزم بالقصد لها فيأتيك و قلبه يرجف و قرأه ترعد قد ترى دمه في وجهه لا يدري أ يرجع بكأية أم يفرح. (الكافي، ج ۴، ص ۲۳)

لِلَّهِ وَالرَّسُولِ^۱ ولی ابویوسف می گوید فیء نزد ما همان خراج ارض است و الله اعلم. این که می گوید والله اعلم معلوم می شود باز در دلش نوعی تردید بوده است.

این که فیء را بر اراضی خراجیه و مفتوح العنوة اطلاق می کند و به آیهی شریفه فیء استدلال می کند، خلاف عقیده ی ماست، ولی در این که اراضی خراجیه که همان مفتوح العنوة است و باید برای همه ی مسلمین باقی باشد و خراج آن به بیت المال ریخته شود، با ما هم عقیده است.

قَالَ أَبُو يُوسُفَ: وَ حَدَّثَنِي بَعْضُ مَشَائِخِنَا عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ أَنَّ عُمَرَ ... كَتَبَ إِلَى سَعْدِ حِينَ افْتَتِحَ الْعِرَاقُ:

أما بعد! فقد بلغني كتابك تذكر فيه أن الناس سألوكم أن تقسم بينهم مغانهم و ما أفاء الله عليهم. فإذا أتاك كتابي هذا فانظر ما أجلب الناس عليك به إلى العسكر من كراع^۲ و مال فاقسمه بين من حضر من المسلمين و اترك الأرضين و الأنهار لعاملها ليكون ذلك في أعطيات المسلمين فإنك إن قسمتها بين من حضر لم يكن لمن بعده شيء.

عمر به سعد بن ابی وقاص وقتی عراق را فتح کرد، نامه ای نوشت که در آن آمده است: نامه ات که در آن نوشته ای «مردم از تو خواسته اند غنائمشان و آن [زمین هایی] که خداوند بر آنان فیء کرده را تقسیم کنی» به من رسید. پس هرگاه این نامه به دستت رسید، به آن چه مردم از اسب و مال جمع آوری کرده و به سوی لشکرت آوردند نگاه کن، پس آن را بین مسلمانانی که در [جنگ] حاضر شده اند تقسیم کن و زمین و نهرها را برای عاملین بر آن رها کن تا جزء عطاها^۳ی مسلمین باشد، چرا که اگر آن را در بین حاضرین تقسیم کنی، برای کسانی که بعداً می آیند چیزی باقی نمی ماند.

۴ کتاب الخراج قاضی ابو یعلی الفراء الحنبلی:

فأما الأرضون إذا استولى عليها المسلمون فتقسم ثلاثة أقسام:

۱. سوره ی انفال، آیه ی ۱: «يَسْتَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ».

۲. المصباح المنير في غريب الشرح الكبير للرافعي، ج ۲، ص ۵۳۱.

۳. قَالَ ابْنُ فَارِسٍ (الْكُرَاعُ) مِنَ الدَّوَابِّ مَا دُونَ الْكَعْبِ وَمِنَ الْإِنْسَانِ مَا دُونَ الرُّكْبَةِ وَقِيلَ لِجَمَاعَةِ الْخَيْلِ خَاصَّةً (كُرَاعٌ).

۴. عطاء، همان سهمی است که از خراج به مسلمین پرداخت می شود.

۵. قاضی أبو یعلی، محمد بن الحسین بن محمد بن خلف بن الفراء که حنبلی بوده و متوفای سال ۴۵۸ هـ است.

أحدها: ما ملكت عليهم عنوة و قهراً، حتى فارقوها بقتل أو أسر أو جلاء، ففيها روايتان، نقلهما عبد الله. إحداهما: أنها تكون غنيمة، كالأموال تقسم بين الغانمين، إلا أن يطيّبوا نفساً بتركها فتوقف على مصالح المسلمين.

و لفظ كلام أحمد رحمه الله تعالى قال: «كل أرض تؤخذ عنوة فهي لمن قاتل عليها بمنزلة الأموال: أربعة أسهم لمن قاتل عليها، و سهم لله و للرسول و لذى القربى و اليتامى و المساكين، بمنزلة الأموال» نقلها أبو بكر الخلال في الأموال.

و الثانية: أن الإمام فيها بالخيار في قسمتها بين الغانمين، فتكون أرض عشر أو يقفها على كافة المسلمين و تصير هذه الأرض دار إسلام، سواء سكنتها المسلمون أو أعيد إليها المشركون. و لفظ كلام أحمد في ذلك أن قال: الأرض إذا كانت عنوة هي لمن قاتل عليها، إلا أن يكون وقفها من فتحها على المسلمين، كما فعل عمر ... بالسواد، و ضرب عليهم الخراج، فهي كما فعل الفاتح لها إذا كان من أئمة الهدى.^١

زمین هایى که مسلمانان بر آن مستولی می شوند، سه قسم است:

الف: زمین هایى که با عنوة و قهر، ملک مسلمانان شده و صاحبان قبلى با قتل یا اسارت یا انجلاء وطن از آن زمین ها مفارقت کرده اند. در مورد چنین زمین هایى دو روایت^٢ وجود دارد که عبدالله [ظاهراً پس احمد حنبل است] نقل کرده است:

١. این زمین ها مانند اموال به عنوان غنیمت محسوب شده و بین غانمین تقسیم می شود، مگر این که کسی با طیب نفس آن را رها کرده و وقف بر مصالح مسلمین کند.

لفظ كلام احمد [حنبل] که ابوبکر الخلال در اموال نقل کرده این چنین است؛ هر زمینی که عنوة گرفته شود، مال مقاتلین است و به منزله اموال است؛ یعنی چهار سهم آن مال مقاتلین است و یک سهم آن [به عنوان خمس] مال خداوند و رسولش و ذی القربى و یتامى و مساکین می باشد. ٢. امام در مورد این زمین ها اختیاردار است که آن را در بین غانمین تقسیم کند که در این صورت ارض عشر خواهد شد یا این که آن را وقف بر همه ی مسلمین کند و آن زمین دار الاسلام می شود؛ چه مسلمانان بر آن ساکن شوند و چه مشرکان دوباره بر آن برگردند. لفظ كلام احمد در این مورد چنین است ...

همان طور که ملاحظه فرمودید، آن طور که ابویعلی نقل می کند، در مورد زمین های مفتوح العنوة دو کلام

١. قاضی أبو یعلی، محمد بن الحسین بن محمد بن خلف بن الفراء، الأحكام السلطانية، ج ١، ص ١٤٧.

٢. یعنی دو روایت از احمد حنبل وجود دارد.

از احمد حنبل نقل شده است، پس معلوم می‌شود اختلاف وجود دارد که آیا بین غانمین تقسیم می‌شود یا این که بر عهده‌ی امام است آن را تقسیم کند یا وقف برای مسلمین کند.

✓ الاحكام السلطانية للماوردی الشافعی:

فصل: «أحكام الخراج»: وَأَمَّا الْخَرَاجُ فَهُوَ مَا وَضِعَ عَلَى رِقَابِ الْأَرْضِ مِنْ حُقُوقٍ تُؤَدَّى عَنْهَا، وَفِيهِ مِنْ نَصِّ الْكِتَابِ بَيِّنَةٌ خَالَفتْ نَصَّ الْجَزِيَّةِ، فَلِذَلِكَ كَانَ مَوْقُوفًا عَلَى اجْتِهَادِ الْأَئِمَّةِ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجًا فَخَرَاجُ رَبِّكَ خَيْرٌ﴾^١ وَفِي قَوْلِهِ: ﴿أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجًا﴾ وَجَهَان: ...^٢

خراج آن حقوقی است که بر اراضی وضع می‌شود و به خاطر زمین پراخت می‌شود. در مورد خراج نضی در کتاب مجید وجود دارد که با نص جزیه متفاوت است [پس معلوم می‌شود خراج غیر از جزیه است] و مقدار آن موقوف بر اجتهاد ائمه است. در آیه‌ی شریفه می‌فرماید ﴿أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجًا فَخَرَاجُ رَبِّكَ خَيْرٌ﴾ ...

وَ أَرْضُ الْخَرَاجِ تَتَمَيَّزُ عَنْ أَرْضِ الْعُشْرِ فِي الْمَلِكِ وَالْحُكْمِ. وَ الْأَرْضُونَ كُلُّهَا تَنْقَسِمُ أَرْبَعَةَ أَقْسَامٍ:

أَحَدُهَا: مَا اسْتَأْنَفَ الْمُسْلِمُونَ إِحْيَاءَهُ، فَهُوَ أَرْضُ عَشْرِ لَّا يَجُوزُ أَنْ يُوَضَعَ عَلَيْهَا خَرَاجٌ؛ وَالْكَلَامُ فِيهَا يُذَكَّرُ فِي إِحْيَاءِ الْمَوَاتِ مِنْ كِتَابِنَا هَذَا. وَ الْقِسْمُ الثَّانِي: مَا أَسْلَمَ عَلَيْهِ أَرْبَابُهُ فَهُمْ أَحَقُّ بِهِ، فَتَكُونُ عَلَى مَذْهَبِ الشَّافِعِيِّ أَرْضُ عَشْرِ، وَ لَّا يَجُوزُ أَنْ يُوَضَعَ عَلَيْهَا خَرَاجٌ. وَ قَالَ أَبُو حَنِيفَةَ: الْإِمَامُ مُخَيَّرٌ بَيْنَ أَنْ يَجْعَلَهَا خَرَاجًا أَوْ عَشْرًا، فَإِنْ جَعَلَهَا خَرَاجًا لَمْ يَجْزُ أَنْ تُنْقَلَ إِلَى الْعُشْرِ، وَإِنْ جَعَلَهَا عَشْرًا جَازَ أَنْ تُنْقَلَ إِلَى الْخَرَاجِ.

وَ الْقِسْمُ الثَّلَاثُ: مَا مَلَكَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ عَنُودٌ وَ قَهْرًا، فَيَكُونُ عَلَى مَذْهَبِ الشَّافِعِيِّ غَنِيمَةً تُقَسَّمُ بَيْنَ الْغَانِمِينَ، وَ تَكُونُ أَرْضُ عَشْرِ لَّا يَجُوزُ أَنْ يُوَضَعَ عَلَيْهَا خَرَاجٌ، وَ جَعَلَهَا مَالِكٌ وَ قَفَا عَلَى الْمُسْلِمِينَ بِخَرَاجٍ يُوَضَعُ عَلَيْهَا، وَ قَالَ أَبُو حَنِيفَةَ: يَكُونُ الْإِمَامُ مُخَيَّرًا بَيْنَ الْأَمْرَيْنِ.

١. سوره‌ی مومنون، آیه‌ی ٧٢.

٢. الماوردی، أبو الحسن علی بن محمد بن محمد بن حبيب البصری، الاحكام السلطانية، ص ٢٢٨.

وَ الْقِسْمُ الرَّابِعُ: مَا صُوِّحَ عَلَيْهِ الْمُشْرِكُونَ مِنْ أَرْضِهِمْ، فَهِيَ الْأَرْضُ الْمُخْتَصَّةُ بِوَضْعِ
الْخَرَاجِ عَلَيْهَا، وَ هِيَ عَلَى ضَرْبَيْنِ:

أَحَدُهُمَا: مَا خَلَا عَنْهَا أَهْلُهَا فَحَصَلَتْ لِلْمُسْلِمِينَ بِغَيْرِ قِتَالٍ، فَتَصِيرُ وَقْفًا عَلَى مَصَالِحِ
الْمُسْلِمِينَ، وَ يُضْرَبُ عَلَيْهَا الْخَرَاجُ، وَ يَكُونُ أَجْرَةً تُقَرُّ عَلَى الْأَبَدِ، وَ إِنْ لَمْ يُقَدَّرْ بِمُدَّةٍ لِمَا
فِيهَا مِنْ عُمُومِ الْمَصْلَحَةِ، وَ لَا يَتَغَيَّرُ بِإِسْلَامٍ وَ لَا ذِمَّةٍ، وَ لَا يَجُوزُ بَيْعُ رِقَابِهَا اعْتِبَارًا لِحُكْمِ
الْوُقُوفِ.

ارض خراج با ارض عشر در ملك و حكم متفاوت است. كل اراضى^۱ به چهار قسم تقسيم
مى شود:

۱. زمين هايى كه مسلمانان ابتداءً آن را احياء کرده اند. اين زمين ها، زمين هاي عشر
[زكات] بوده، وضع خراج بر آن جايز نيست و كلام درباره ي آن در باب احياء موات در اين
كتاب ذكر خواهد شد.

۲. زمين هايى كه ارباب آن مسلمان شده اند و خود آنان به آن سزاوارند.

۳. زمين هايى كه عنوة و قهراً از مشركين اخذ شده است. اين زمين ها طبق مذهب شافعى به
عنوان غنيمت محسوب شده و بين غانمين تقسيم مى شود. بنا بر اين اين زمين ها نيز اراضى عشر
[زكات] محسوب شده و وضع خراج بر آى جايز نيست. اما مالك آن زمين ها را به عنوان
وقف بر مسلمين با خراجى كه بر آن وضع مى شود قرار داده است. و ابوحنيفه گفته است: امام
مخير بين الامرين است [يعنى بين تقسيم و وقف].

۴. زمين هايى كه مشركان بر روى آن با مسلمانان صلح کرده اند. اين زمين ها اختصاص به
وضع خراج دارد و به دو صورت است: ...

پس حاصل اين شد كه بين مذاهب اربعه ي اهل سنت در مورد اراضى مفتوح العنوة اختلاف است.
شافعى مى گويد بين غانمين تقسيم مى شود و اراضى عشر است، مالك مى گويد وقف بر مسلمين بوده و
ارض خراج است. ابوحنيفه مى گويد امام مخير بين الامرين - تقسيم يا وقف - مى باشد. احمد حنبل هم دو
قول دارد. در يك قولش مى گويد تقسيم مى شود و در قول ديگرش مى گويد امر آن در تقسيم يا وقف بر
عهده ي امام است.

اشتباه عمر در تطبيق آيه ي شريفه ي «فىء» بر اراضى مفتوح العنوة

۱. ابويعلی می گفت اراضی که مسلمانان بر آن مستولی شدند به سه قسم تقسیم می شود، ولی ماوردی می گوید کل اراضی به چهار قسم تقسیم

مى شود.

بیان کردیم قاضی ابویوسف فیء را به خراج تفسیر کرد؛ چراکه عمر در تعلیل عدم تقسیم اراضی مفتوح العنوة و این که آیا آن اراضی مال جمیع مسلمین است، یکی از آیاتی را که مورد استناد قرار داد، آیهی شریفه‌ی دوم فیء بود که این چنین است:

﴿ مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِي الْقُرْبَى وَ الْيَتَامَى وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ ... ﴾ ولی ما می‌گوییم این استناد درست نیست؛ زیرا در مورد ﴿ مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ ﴾ در آیهی شریفه‌ی دوم دو احتمال وجود دارد:

الف: یا همان ﴿ مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ ﴾ در آیهی شریفه‌ی اول می‌باشد که می‌فرماید ﴿ وَ مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْهُمْ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَ لَا رِكَابٍ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴾ و هیچ ربطی به اراضی مفتوح العنوة ندارد؛ زیرا در آیهی شریفه‌ی اول تصریح می‌فرماید ﴿ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَ لَا رِكَابٍ ﴾ یعنی بدون ایجاف خیل و ریکاب و بدون شمشیر زدن، آن را تحویل دادند.

در روایات متعدده هم وارد شده که ﴿ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَ لَا رِكَابٍ ﴾ جزء انفال محسوب می‌شود و انفال مال امام علیه السلام است که یضعه حیث شاء؛ نه آن که متعلق به همه‌ی مسلمین باشد.^۱

إن قلت: اگر فیء جزء انفال بوده و مال امام علیه السلام است که یضعه حیث شاء، پس چرا در آیهی شریفه دوم می‌فرماید: ﴿ مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِي الْقُرْبَى وَ الْيَتَامَى وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ ... ﴾ و همان مصارف خمس را برای آن بیان می‌فرماید؟

قلت: درست است که انفال مال امام علیه السلام است و یضعه حیث شاء، ولی می‌دانیم امام علیه السلام کثرتاً و بدون حساب و کتاب آن را مصرف نمی‌کند و آیهی شریفه‌ی دوم اولویت‌هایی برای مصرف آن ذکر فرموده که

۱. وسائل الشیعة، ج ۹، کتاب الخمس، أبواب الانفال و ما یختص بالامام، باب ۱، ح ۱۲، ص ۵۲۷ و تهذیب الاحکام، ج ۴، ص ۱۳۴ و عنه [مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَالٍ] عَنْ سِنْدِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلَاءِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقُولُ: الْقَيْءُ وَ الْأَنْفَالُ مَا كَانَ مِنْ أَرْضٍ لَمْ يَكُنْ فِيهَا هِرَاقَةُ الدَّمَاءِ وَ قَوْمٌ صَوْلِحُوا وَ أُعْطُوا بِأَيْدِيهِمْ وَ مَا كَانَ مِنْ أَرْضٍ خَرِبَةٍ أَوْ بُطُونٍ أَوْ دِيَسَةٍ فَهُوَ كُلُّهُ مِنَ الْقَيْءِ فَهَذَا لِلَّهِ وَ لِرَسُولِهِ فَمَا كَانَ لِلَّهِ فَهُوَ لِرَسُولِهِ يَضَعُهُ حَيْثُ شَاءَ وَ هُوَ لِلْإِمَامِ بَعْدَ الرَّسُولِ وَ أَمَّا قَوْلُهُ ﴿ وَ مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْهُمْ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَ لَا رِكَابٍ ﴾ قَالَ أَلَا تَرَى هُوَ هَذَا وَ أَمَّا قَوْلُهُ ﴿ مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى ﴾ فَهَذَا بِمَنْزِلَةِ الْمَغْنَمِ كَانَ أَبِي يَقُولُ ذَلِكَ وَ لَيْسَ لَنَا فِيهِ غَيْرُ سَهْمَيْنِ سَهْمِ الرَّسُولِ وَ سَهْمِ الْقُرْبَى ثُمَّ نَحْنُ شُرَكَاءُ النَّاسِ فِيمَا بَقِيَ.

همه‌ی آن موارد یا خود امام علیه السلام است و یا متعلقین امام علیه السلام.

ب: و یا ﴿مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ﴾ در آیه‌ی شریفه‌ی دوم غیر از ﴿مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ﴾ در آیه‌ی شریفه‌ی اول باشد، باز تطبیق آن بر اراضی مفتوح العنوة بدون دلیل است؛ زیرا در این صورت آیه‌ی شریفه، قضیه‌ی خارجی را بیان می‌کند و «ال» در ﴿الْقُرْبَى﴾ الف و لام عهد است و معلوم نیست مراد، اموال منقول است یا غیر منقول، با حمله به دست آمده یا بدون حمله، هیچ کدام در آیه‌ی شریفه به آن اشاره نشده است. بنابراین تطبیق آن بر اراضی مفتوح العنوة بدون دلیل است.

مضاف به این که از طریق اهل بیت علیهم السلام نقل شده مراد از ﴿الْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَالْأَبْنِ السَّبِيلِ﴾، یتامی و مساکین و ابن سبیل از ما اهل بیت علیهم السلام است؛^۱ یعنی شامل غیر هاشمی نمی‌شود و نظیر آیه‌ی شریفه‌ی خمس است که می‌فرماید ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَالْأَبْنِ السَّبِيلِ...﴾^۲ که مراد یتامای هاشمی، مساکین هاشمی و ابن سبیل هاشمی است - در مقابل صدقه که برای غیر هاشمی است - در این صورت آیه‌ی شریفه‌ی دوم به نظر می‌آید مربوط به خمس غنائم است؛ یعنی غنائمی که از کفار گرفته می‌شود چهار پنجم آن مال مقاتلین است و یک پنجم آن مانند خمس به شش سهم تقسیم می‌شود. بنابراین باز هیچ ربطی به اراضی مفتوح العنوة که برای همه‌ی مسلمین است ندارد.

۱. وسائل الشیعة، ج ۹، کتاب الخمس، ابواب قسمة الخمس، باب ۱، ح ۴، ص ۵۱۱ و الکافی، ج ۱، ص ۵۳۹:

مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عَيْسَى عَنْ عُمَرَ بْنِ أُذَيْنَةَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ عَمْرٍو الْيَمَانِيِّ عَنْ أَبَانَ عَنْ سُلَيْمِ بْنِ قَيْسٍ قَالَ سَمِعْتُ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام يَقُولُ: نَحْنُ وَاللَّهِ الَّذِينَ عَنَى اللَّهُ بِذِي الْقُرْبَى الَّذِينَ قَرَنَهُمُ اللَّهُ بِنَفْسِهِ وَبِنَبِيِّهِ ﴿فَقَالَ مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرْبَى فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ﴾ مِنْهَا خَاصَّةٌ وَلَمْ يَجْعَلْ لَنَا سَهْمًا فِي الصَّدَقَةِ أَكْرَمَ اللَّهُ نَبِيَّهُ وَأكْرَمَنَا أَنْ يُطْعَمَنَا أَوْ سَاخَ مَا فِي أَيْدِي النَّاسِ.

وَرَوَاهُ الشَّيْخُ بِإِسْنَادِهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ فَضَّالٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ الرَّغْفَرَانِيِّ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عَيْسَى نَحْوَهُ.

✓ همان، ج ۱۵، کتاب الجهاد، ابواب الجهاد العدو، باب ۴۱، ح ۱۰، ص ۱۱۳ و مجمع البيان، ج ۵، ص ۲۶۱:

الْفَضْلُ بْنُ الْحَسَنِ الطَّبْرَسِيُّ فِي مَجْمَعِ الْبَيَانِ عَنْ الْمَنْهَالِ بْنِ عَمْرٍو عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ علیه السلام قَالَ: قُلْتُ لَهُ: قَوْلُهُ ﴿وَلِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَالْأَبْنِ السَّبِيلِ﴾ قَالَ: هُمْ أَقْرَبَاؤُنَا وَمَسَاكِينُنَا وَأَبْنَاءُ سَبِيلِنَا.

۲. سوره‌ی انفال، آیه ۴۱: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَالْأَبْنِ السَّبِيلِ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقَى الْجَمْعَانِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾.